

*к. пед. н., старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка,
kosenko75@gmail.com*

Україна, Суми

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ З СЕРЕДИНИ 30-Х ДО ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено процес розвитку шкільної суспільствознавчої освіти з 1934 року до початку 60-х років ХХ століття, досліджено організаційно-педагогічні засади викладання дисциплін суспільствознавчого змісту, розкрито змістове наповнення зазначених предметів у вказаний період, описано процес створення підручників суспільствознавчого змісту для шкіл того часу, відмічено ідеологічну складову змісту суспільствознавчих предметів, розкрито найбільш розповсюджені методики навчання школярів у зазначений період.

Ключові слова: *шкільна суспільствознавча освіта, методи навчання, середня школа, історія навчання суспільствознавчим предметам.*

Постановка проблеми. Для підвищення ефективності формування суспільствознавчих знань у школярів навчальних закладів середньої освіти доречним є звернення до надбань попередніх поколінь, адже сучасне шкільне суспільствознавство є продуктом тривалого еволюційного процесу, яке містить, як позитивні, так і негативні приклади і вивчення їх буде корисним для багатьох педагогів і науковців.

Проблема навчання суспільствознавству учнів середньої школи була предметом дослідження багатьох науковців і методистів першої половини – середини ХХ століття (Б. Всесвятський, Н. Гейніке, Ф. Гофман, М. Гриценко, С. Дзюбинський, Б. Жаворонков, А. Пінкевич, М. Пістрак, О. Рівін, Я. Ряппо, К. Сівков, С. Сингалевиц, В. Стратен, Ф. Черняхівський, С. Шацький та інші), які розбудували теоретико-методологічні, організаційно-дидактичні, методичні

засади викладання предметів суспільствознавчого змісту та відіграли значну роль у розвитку цієї освітньої галузі.

Сучасні вчені В. Арешонков, Н. Гупан, Л. Жукова, І. Мітюкова, О. Пометун, Л. Пироженко, І. Смагін, Т. Теремецька, Г. Чернова, Н. Ярош та інші досліджували різні аспекти становлення й розвитку вітчизняної суспільствознавчої освіти (історичний, правознавчий, філософський, морально-етичний, духовний).

Мета статті полягає у висвітленні процесу становлення суспільствознавчої освіти в школах України в період із середини 30-х до початку 60-х років XX століття.

Виклад основного матеріалу. До 1934 року шкільна суспільствознавча освіта складалася із інтегрованого курсу «Суспільствознавство», який формував у школярів поверхневі знання з історії, економіки, філософії, соціології тощо. Використання малоефективних форм організації навчально-виховного процесу та методів і прийомів навчання призвели до низької результативності засвоєння учнями суспільствознавчих знань і вмінь. Ці та інші помилки науково-методичного характеру були однією із причин прийняття постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 15 травня 1934 року. За нею, впроваджувався окремий курс історії, який повинен висвітлювати минуле у хронологічній послідовності, повідомляти конкретні факти в живій, наочній і доступній формі з характеристиками історичних діячів, пропонувати для вивчення школярам події і явища, що демонструватимуть марксистсько-ленінське трактування закономірностей історичного процесу. На основі цих методичних вказівок були складені програми з курсів історії (Історія стародавнього світу, Історія середніх віків, Історія СРСР та інші).

За першими навчальними програмами історія викладалася у 3-10 класах з поступовим збільшенням годин на вивчення цього предмету, з 1-ї години в тиждень у 3-му класі і до 4-х годин у 10-му класі.

Після прийняття в 1936 році нової Конституції СРСР в 7-х класах середніх шкіл розпочинається викладання нової суспільствознавчої дисципліни «Конституція СРСР», яка після прийняття Верховною Радою УРСР Конституції УРСР змінила зміст і назву на «Конституція СРСР і УРСР». На її вивчення відводилась 1-2 години в тиждень У рамках нового навчального предмету дітей знайомили із положеннями Основного Закону, законодавством СРСР і УРСР, загальними поняттями про державу, право, основні права й обов'язки громадян СРСР.

Д. Кумков відмічав можливість використання міжпредметних зв'язків двох суспільствознавчих предметів «Конституції СРСР і УРСР» та «Історії СРСР». На його думку, позитивної оцінки заслуговує робота учнів не тільки з підручником, але й текстами Основного Закону, іншими нормативно-правовими актами. Науковець негативно оцінював змістове наповнення курсу, в якому чітко прослідковувалося протиставлення соціалістичного суспільного та державного устрою буржуазному, висвітлювалися переваги соціалізму тощо [2].

За даними І. Смагіна навчальний курс «Конституція СРСР і УРСР» мав велике виховне значення для тогочасного тоталітарного режиму – формував в учнів почуття гордості за Батьківщину та впевненості у перевагах соціалістичного устрою суспільства [4].

Для підвищення ефективності викладання предметів суспільствознавчого змісту було оголошено конкурс на видання кращого підручника для початкової школи з елементарного курсу історії СРСР. Перемогу отримав підручник «Короткий курс історії СРСР» для 3-4 класів, створений колективом авторів під керівництвом А. Шестакова. У ньому, висвітлювалася історія СРСР з найдавніших часів до 30-х років XX століття. Матеріал пропонувався у хронологічній послідовності, описувалися головні історичні події та явища, характеризувалися історичні діячі, пропонувалися для вивчення основні історичні дати. У цьому підручнику Україна згадувалася тільки в контексті приєднання її до Росії та Полтавської битви. Як і решта навчальних книг того

часу, підручник за редакцією А. Шестакова, був насичений ідеєю прогресивності робітничого і селянського класів, їх вирішального значення в історичному процесі та суспільному розвитку [1].

Важливе значення в формуванні учнівських уявлень про суспільно-історичний розвиток у світовому масштабі відігравали Нова та Новітня історії. У 40-х роках ХХ століття було завершено видання шкільних підручників з цих курсів історії для старших класів. Їх авторами стали А. Єфимов, І. Галкін, Л. Зубан, Ф. Котович і В. Хвостова. Зазначені підручники були побудовані на аналогічних концептуальних засадах, що й навчальні книги з вітчизняної історії. Суспільні події в країнах світу автори висвітлювали відповідно до більшовицької ідеології, наголошуючи на закономірностях соціальних вибухів, як результату жорстокої експлуатації панівної верхівки пригноблених верств населення.

Для шкіл України всі підручники з історії були перекладені українською мовою та були обов'язковими для використання. Н. Гупан стверджує, що до створення підручників суспільствознавчого змісту були залучені й українські вчені, за авторством яких (під редакцією С. Белоусова) у 1940 році була надрукована «Історія України: короткий курс». Фактично це була офіційна концепція української історії часів сталінізму. У підручнику акцентувалася увага на класовій боротьбі, підкреслювався вплив російської культури на українську, а історія українського народу висвітлювалася у взаємозв'язках з іншими народами СРСР тощо.

Досліджуючи методи й прийоми шкільного суспільствознавства в 30-х – 40-х роках ХХ століття, варто відмітити бесіду, усне опитування, закріплення вивченого матеріалу за допомогою запитань і відповідей та переказ опрацьованого матеріалу. У якості контролю рівня засвоєння знань із суспільствознавства використовували переважно усне опитування. Як бачимо, на цьому етапі розвитку шкільного суспільствознавства домінували словесні методи навчання.

Події німецько-радянської війни 1941-1945 років серйозно вплинули на зміст шкільної суспільствознавчої освіти. У часи війни, крім традиційної ідеологічної складової, важливу роль відігравали патріотичний та моральний компоненти змісту цих курсів. Звернення до патріотичних традицій було поставлене на чолі всієї навчально-виховної роботи. На героїчних прикладах попередніх поколінь, бійців Червоної армії та громадян СРСР демонструвалася відданість Батьківщині, любов до волі й нескореність перед ворогом. У програмах з історії СРСР збільшився обсяг тем, які посилювали воєнно-патріотичне виховання учнів. Учителям пропонували детально розглядати ті події та явища, які б сприяли осмисленню школярами німецько-радянської війни.

У повоєнні роки на формування змісту шкільного суспільствознавства впливали постанови ЦК ВКП(б) та уряду СРСР, які вимагали підвищення ідейного рівня партійної роботи в школах та покращення викладання курсів «Історія СРСР» і «Конституція СРСР». У цей час розпочалася боротьба з «буржуазно-націоналістичними викривленнями» в роботі Інституту історії АН УРСР, у зв'язку з чим науковцям Інституту педагогіки УРСР було доручено розробити інструкції для авторів нових підручників з історії УРСР, які б удосконалювали їхній зміст, надаючи їм більш радикального партійно-класового характеру.

З метою підвищення якості правового виховання учнів у 1948 році до курсу «Конституція СРСР і УРСР» вийшов друком посібник М. Карєвої «Конституція СРСР», в якому розкривалася історія розвитку радянської Конституції, описувався державний устрій, тлумачилися основні принципи радянського права, суспільного та державного устрою СРСР, прав і обов'язків громадян СРСР. Зазначена навчальна книга мала значний ідеологічний вплив на радянських школярів, адже в ній шляхом порівняння і характеристик (переважно необ'єктивних) форм і устроїв держав демонструвалися переваги соціалістичного устрою та комуністичної ідеології, возвеличувався культ особи Й. Сталіна.

На думку сучасних дослідників Г. Аллабердіної, В. Арешонкова, Л. Артемової, К. Баханова, Н. Гупана, Д. Кумкова, Л. Медвідь, О. Пометун, І. Смагіна, Г. Фреймана, Н. Ярош та інших, система шкільного суспільствознавства, що утворилася в 30-х роках проіснувала фактично без змін до середини 50-х років ХХ століття.

Важливою суспільно-політичного подією в СРСР був XX з'їзд КПРС на якому було засуджено культ особи Й. Сталіна. Ці події вплинули на зміст навчальних програм і підручників із суспільствознавства. З навчальних книг і посібників прибиралися тексти пов'язані з діяльністю Й. Сталіна. Характерним для цього часу є скорочення навчального матеріалу, врахування вікових та пізнавальних здібностей, дотримання принципу доступності.

У другій половині 50-х років у школи надійшли нові, значно скорочені та перероблені підручники з історії. Наприклад, нова навчальна книга для 4-го класу «Історія СРСР» С. Алексеєва та В. Карцова суттєво відрізнялася від попередньої (за редакцією О. Шестакова). У ній не було цитат Й. Сталіна, кількість і обсяг текстів були меншими, а ілюстрацій, карт і схем стало більше. Але в підручниках з історії СРСР висвітлювалися переважно події і явища минулого Росії, а з національною історією учні знайомилися на матеріалах республіканських підручників. Провідною книгою для учнів цього часу стала «Історія Української РСР» для 7-8 класів. Її авторами були В. Дядиченко, Ф. Лось і В. Спицький. Цей підручник по суті копіював історію СРСР, конкретизуючи теоретичні положення прикладами з української історії. В «Історії Української РСР» негативно висвітлювалися ті українські діячі, які намагалися у різні часи протидіяти російському впливу (І. Мазепа, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та інші).

Важлива подія в історії радянської освіти відбулася в грудні 1958 року коли був прийнятий Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», у квітні 1959 року – відповідний закон Верховної Ради УРСР, в якому наголошувалося на завданні середніх навчальних закладів прищеплювати любов до знань, праці та людей

праці, формувати комуністичний світогляд учнів та виховувати їх в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

На думку тогочасних очільників СРСР і КППС, одним із інструментів реалізації зазначених законів повинні бути навчальні предмети, які б сприяли формуванню світогляду учнів на основах марксистсько-ленінської теорії. Одним із таких предметів було визнано «Основи політичних знань», який був впроваджений у школах Радянського Союзу в 1961-1962 навчальному році. Завданням цього інтегрованого суспільствознавчого курсу було виховання ідеологічно стійких школярів.

Н. Ярош свідчить, що зміст курсу «Основи політичних знань» поєднував у собі не тільки споріднені, а й відмінні за своїм наповненням гуманітарні та природничі науки. За автором, у рамках нового курсу подавалися основи філософії та політекономії, які взагалі не входили до навчального плану школи [5].

Іншу оцінку інтегрованого курсу «Основи політичних знань» знаходимо в І. Смагіна, який вважав, що шкільне суспільствознавство того часу була добре представлене в частині історії та правознавства, і саме новий предмет допомагав подолати прогалини у галузі філософії, політології, політекономії, соціології та етики [4].

Результат першого року вивчення учнями курсу «Основи політичних знань» був проаналізований працівниками НДІ загальної і політехнічної освіти АПН РСФСР. Науковці прийшли до висновку про вагоме навчально-виховне значення курсу, його вплив на формування в старшокласників основних понять про сутність політекономії, наукового комунізму, марксистсько-ленінської філософії тощо.

Як бачимо, курс «Основи політичних знань» був складною поліпредметною навчальною дисципліною, що поєднувала в собі низку наук і спрямовувала пізнавальний процес учнів лише в одному напрямку, що не відповідало дидактичним завданням нової навчальної дисципліни, тому вже

починаючи з 1962-1963 навчального року відбулися деякі зміни в змісті курсу. Новий навчальний предмет отримав назву «Суспільствознавство».

Висновки. Таким чином шкільна суспільствознавча освіта середини 30-х – початку 60-х років XX століття характеризується дезінтеграцією змісту, становленням історичної та правової освіти в школах УРСР. У цей період вводиться викладання окремих монопредметних курсів історії («Історія СРСР», «Історія УРСР», «Нова історія» тощо). Вивчення історії будувалося на принципах марксистсько-ленінської філософії та її вчення про суспільно-економічні формації. У рамках курсу «Конституція СРСР і УРСР» учні знайомилися із основними положеннями Основних Законів СРСР і УРСР, загальними поняттями про державу, право, правами й обов'язками громадян. Введений у навчальні плани на початку 60-х років суспільствознавчий курс «Основи політичних знань» доповнював та узагальнював знання школярів про основи філософії, етику, політекономіку тощо.

Література

1. Гупан Н. М. Шкільні підручники з історії в 40–50-ті р.р. XX ст. : питання диференціації змісту / Н. М. Гупан // Проблеми сучасного підручника. – 36. наук. праць. – Вип. 13. – К., Педагогічна думка. – 2013. – С. 72–79.
2. Кумков Д. Л. Розвиток правової системи сучасної України : історико-правовий аспект / Д. Л. Кумков // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – Вип. 26. : збірник наукових праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, – 2014. – С. 203–209.
3. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х р.р. XX століття) : монографія / Л. В. Пироженко. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 304 с.
4. Смагін І. І. Причини розробки та основні етапи становлення шкільного навчального предмета «Суспільствознавство» на початку 60-х років XX століття / І. І. Смагін // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – 2008. – вип. 41. – С. 64–68.

5. Ярош Н. В. Розвиток теоретико-методологічних та організаційних засад суспільствознавчої освіти школярів (кінець 50-х – 80-ті роки XX століття / Н. В. Ярош // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2012. – № 4. – С. 326–331.

Kosenko Y. M.

candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Special and Inclusive Education of the Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, kosenko75@gmail.com

Ukraine, Sumy

**THE DEVELOPMENT OF SCHOOL SOCIAL SCIENCE EDUCATION
IN UKRAINE FROM THE MIDDLE OF THE 30TH YEARS - THE
BEGINNING OF THE 60TH YEARS OF THE XX CENTURY**

The article describes the process of development of school social science education from 1934 to the beginning of 60 years of the XX century, the organizational-pedagogical principles of teaching of disciplines of social science content are explored, the content and methods of teaching these disciplines in the specified period are revealed.

The article describes the complex process of creating textbooks of social science content for schools of that time, noted the ideological component of the content of social science subjects, reveals the most common methods of teaching childrens in the specified period.

Keywords: school social science education, teaching methods, secondary school, history of teaching social science subjects.

References

1. Gupan N. M. Shkil`ni pidruchny`ky` z istoriyi v 40–50-ti r.r. XX st. : py`tannya dy`ferenciatsiyi zmistu / N. M. Gupan // Problemy` suchasnogo

pidruchny`ka. – Zb. nauk. pracz`. – Vy`p. 13. – K., Pedagogichna dumka. – 2013. – S. 72–79.

2. Kumkov D. L. Rozvy`tok pravovoyi sy`stemy` suchasnoyi Ukrayiny` : istory`ko-pravovy`j aspekt / D. L. Kumkov // Naukovy`j chasopy`s NPU imeni M. P. Dragomanova. Seriya 18 : Ekonomika i pravo. – Vy`p. 26. : zbirny`k naukovy`x pracz`. – K. : Vy`d-vo NPU im. M. P. Dragomanova, – 2014. – S. 203–209.

3. Py`rozhenko L. V. Reformuvannya zmistu zagal`noyi seredn`oyi osvity` (seredy`na 60-x – pochatok 80-x r.r. XX stolittya) : monografiya / L. V. Py`rozhenko. – K. : Pedagogichna dumka, 2013. – 304 s.

4. Smagin I. I. Pry`chy`ny` rozrobky` ta osnovni etapy` stanovlennya shkil`nogo navchal`nogo predmeta «Suspil`stvoznavstvo» na pochatku 60-x rokiv XX stolittya / I. I. Smagin // Visny`k Zhy`tomy`rs`kogo derzhavnogo universy`tetu imeni I. Franka. – 2008. – vy`p. 41. – S. 64–68.

5. Yarosh N. V. Rozvy`tok teorety`ko-metodologichny`x ta organizacijny`x zasad suspil`stvoznavchoyi osvity` shkolyariv (kinecz` 50-x – 80-ti roky` XX stolittya / N. V. Yarosh // Zbirny`k naukovy`x pracz` Berdyans`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy`tetu (Pedagogichni nauky`). – Berdyans`k : BDPU, 2012. – № 4. – S. 326–331.

Відомості про автора

Косенко Юрій Миколайович.

Адреса: вул. Інтернаціоналістів, буд. 41, кв. 40, м. Суми, Україна, 40034.

Контактний телефон: 0508387818.

E-mail: kosenko75@gmail.com